“OPEK”NING GLOBAL ENERGETIKA SOHASIDAGI ROLI

Toshtemirova Zarifa
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Xalqaro munosabatlar yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada OPEK tashkilotining shakllanish tarixi, institutsional tizimi hamda zamonaviy xalqaro munosabatlardagi siyosiy va geosiyosiy ahamiyati tahlil qilinadi. Binobarin, tadqiqot davomida tashkilotning global neft bozorini tartibga solishdagi roli, a’zo davlatlar manfaatlarini muvofiqlashtirish mexanizmlari va energetika siyosatidagi strategik qarorlarining jahon iqtisodiyoti hamda siyosatiga ta’siri keng miqyosda yoritiladi. Shuningdek, OPEKning yirik davlatlar va xalqaro kuch markazlari bilan o‘zaro aloqalari, energiya resurslari ustidan nazorat orqali geosiyosiy ta’sir o‘tkazish imkoniyatlari ham muhokama etiladi.

Kalit so‘zlar: OPEK, neft embargosi, energetika siyosati, kvotalar tizimi, Standard Oil

KIRISh Dunyo hamjamiyati taraqqiyot sari qadam tashlayotgan bir paytda ularning iqtisodiyoti energiya va neft resurslariga qanchalik qaram ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Xalqaro iqtisodiy tashkilotlarnig eng nufuzlilaridan biri bo’lgan OPEKning, kuchi va uning global ta’sirini izohlaydigan bo’lsak, birgina 1973-yildagi neft inqirozi tashkilotning siyosiy jarayonlarga tasir doirasining qanday ko’lamda ekanligini aks ettiradi[1].

Barchamizda savol tug’ilishi tabiiyki, qachon insoniyat aynan OPEK kabi tashkilotning tashkil etilishiga ehtiyoj seza boshladi va qanday manfaat ostida bunday tashkilotga birlashilgan. Neft eksport qiluvchi davlatlar tashkiloti doimiy, hukumatlararo tashkilot bo'lib, 1960-yil 10-14 sentyabr kunlari Bag'dod konferensiyasida Eron, Iroq, Quvayt, Saudiya Arabistoni va Venesuela tomonidan tashkil etilgan. Keyinchalik beshta asoschi a'zoga quyidagilar qo'shildi: Qatar (1961) – 2019-yil yanvar oyida a'zoligini tugatdi; Indoneziya (1962) – 2009-yil yanvar oyida a'zoligini to'xtatdi, 2016-yil yanvar oyida qayta faollashtirdi, ammo 2016-yil noyabr oyida yana to'xtatishga qaror qildi; Liviya (1962); Birlashgan Arab Amirliklari (1967); Jazoir (1969); Nigeriya (1971); Ekvador (1973) – 1992-yil dekabr oyida a'zoligini to'xtatdi, 2007-yil oktyabr oyida qayta faollashtirdi, ammo 2020-yil 1-yanvardan boshlab a'zoligidan chiqishga qaror qildi; Angola (2007) – 2024-yil 1-yanvardan boshlab a'zoligidan chiqdi; Gabon (1975) – 1995-yil yanvar oyida a’zoligini tugatdi, ammo 2016-yil iyul oyida qayta qo‘shildi; Ekvatorial Gvineya (2017); va Kongo (2018). OPEKning dastlabki besh yilida bosh qarorgohi Shveytsariyaning Jeneva shahrida joylashgan edi. Bu 1965-yil 1-sentabrda Avstriyaning Vena shahriga ko‘chirildi[2]. OPEK ning tashkil topishidagi bosh ustuvor maqsad sifatida neft kompaniyalar birlashmasini tashkil qilish hamda iqtisodiy jihatdan mustaqillikka erishish kabi g‘oyalar ilgari suriladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Farhan Al-Farhan o‘z asarida OPEKning geosiyosiy ahamiyatini xalqaro energetika siyosati bilan bog‘liq holda tahlil qiladi. Muallif OPEKni global energetika tizimidagi kuch markazlaridan biri sifatida baholab, tashkilotning asosiy maqsadi neft ishlab chiqaruvchi davlatlarning manfaatlarini himoya qilish va energetika bozoridagi strategik muvozanatni

[1] Office of Historian, Oil Embargo 1973-1974, https://history.state.gov/milestones/1969-1976/oil-embargo
[2] Organisation of the petroleum exporting countries,2026 Retrieved from https://www.OPEK.org/brief-history.html

saqlash ekanligini ko‘rsatadi. Tadqiqotda OPEKning neft kvotalari va ishlab chiqarish hajmini boshqarish orqali xalqaro siyosiy jarayonlarga ta’sir ko‘rsatishi, ayniqsa energiyaga qaram davlatlar bilan munosabatlarda muhim geosiyosiy vosita sifatida namoyon bo‘lishi qayd etilgan. Shuningdek, Daniel Yergin o‘zining asarida[3] OPEKning xalqaro energetika siyosatidagi geosiyosiy rolini tarixiy va strategik nuqtai nazardan tahlil qiladi. Muallifning fikricha, OPEK XX asrning ikkinchi yarmida xalqaro munosabatlarda energetik omilning siyosiy kuch vositasiga aylanishida muhim rol o‘ynagan. Ayniqsa, 1973-yilgi neft inqirozidan so‘ng OPEK davlatlari jahon iqtisodiyoti va xalqaro siyosatga sezilarli ta’sir o‘tkaza boshlagan. Yergin OPEKning neft narxlarini boshqarish orqali nafaqat iqtisodiy, balki geosiyosiy ta’sir imkoniyatiga ega bo‘lganini ta’kidlaydi. Asarda energiya resurslari ustidan nazorat davlatlarning tashqi siyosiy strategiyalarida muhim omilga aylangani hamda OPEKning xalqaro energetika xavfsizligidagi o‘rni batafsil yoritilgan.

Metodologiya qismida mazkur tadqiqotda tizimli tahlil, qiyosiy tahlil hamda kontent-tahlil usullaridan foydalanildi.

ASOSIY QISM

Bugungi kunda geosiyosiy ziddiyatlar borgan sari jadallashib turli sohalarni qamrab olmoqda. Binobarin, Fors ko‘rfazi hududida energiya bozorini nazorat qilishni ko‘zlagan shunday bir kuch yetilib chiqmoqdaki, boshqa kuchlar singari ular ham geosiyosiy maqsadlarini amalga oshirishda kompaniya vositasi orqali ustamonlik bilan foydalanmoqda. O‘sha vosita 1960-yilda tashkil etilgan OPEK tashkiloti bo‘lib, faoliyatining dastlabki o‘n yilligini o‘tab bo‘lgach, siyosiy masshtablarga tasir qiladigan darajada kuch yig‘di. Yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, 1973- yildagi OPEK neft embargosi geosiyosiy jarayonlar syujetiga ta’sir ko‘rsata olgan voqea bo‘ldi desak yanglishmaymiz. Yom Kippur urushi tufayli yuzaga kelgan vaziyat Qo‘shma Shtatlarning xorijiy neftga qanchalik qaram bo‘lib qolganini yaqqol namoyon qildi. Qo'shma Shtatlar 1973-yil 19-oktabrda Saudiya Arabistoni, Liviya va boshqa arab mamlakatlari tomonidan Isroilni siyosiy va harbiy qo'llab-quvvatlagani uchun (ayniqsa, Isroilning qo'shni davlatlarga qarshi urushlarida muhim rol o'ynagan harbiy texnika va qurol-yarog' yetkazib berish orqali) sanksiyalarga uchragan birinchi davlat bo'ldi. 1973-yildagi neft embargosi xorijiy neftga tobora ko'proq bog'liq bo'lib qolgan Qo'shma Shtatlar iqtisodiyotiga og'irlik tug'dirdi. Tadqiqot natijalari Qo'shma Shtatlarga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan bir nechta ta'sirlarni ko'rsatmoqda, birinchi navbatda, u allaqachon iqtisodiyotga, siyosatga va Qo'shma Shtatlarning OPEK tashkiloti bilan munosabatlariga ta'sir ko'rsatgan. Aniq ta'sirlardan biri iqtisodiy nuqtai nazardan bo‘lib, AQSh iqtisodiyoti, shubhasiz, neft inqirozi davrida pasayish tendensiyasini boshdan kechirdi. Neft inqirozining asosiy sabablarini tushunish uchun, avvalo, mintaqa tarixi va Arab-Isroil mojarosini bilish kerak. Ikkinchi jahon urushidan keyin Falastin hududining 56 foizida Sionistik davlat — Isroil tashkil etildi. Bu davlat yahudiylar uchun vatan bo‘lib xizmat qildi. Mahalliy arablar esa o‘z yerlarining tortib olinganidan g‘azabda edilar va Isroilni mustaqil davlat sifatida tan olishdan bosh tortdilar. Arablar o‘zlariga tegishli deb hisoblagan hududlarni qaytarib olish uchun kurash boshladilar. Bu esa Suez inqiroziga olib keldi. Buyuk Britaniya va Fransiya Suvaysh kanalini milliylashtirgan Noserga qarshi chiqib, Isroilni qo‘llab-quvvatladi. Isroilning kuchli armiyasi arablarni tezda mag‘lub etdi.

Bu mag‘lubiyatdan so‘ng arab davlatlari birlashdi. 1967-yilda Isroil olti kunlik urushni boshladi va katta hududlarni egalladi. 1973-yilda arab davlatlari bunga javoban hujum qildi. Yahudiylarning eng muqaddas bayrami — Yom Kippur kuni arab qo‘shinlari

[3] Yergin, D. (1997). The prize: The epic quest for oil, money and power. Pocket Books.

Sovet texnologiyasi yordamida hujum boshladi[4]. Arab neft ishlab chiqaruvchi davlatlar G‘arbni, ayniqsa AQShni, Isroilni 1967-yildan beri egallab turgan hududlardan chiqishga majbur qilmoqchi edi. Embargo siyosiy vosita sifatida ishlatildi, lekin iqtisodiy foyda ham keltirdi. G‘arb dunyosi neftning eng katta iste’molchisi bo‘lgani uchun, arab davlatlari narxlarni yuqori darajada ushlab turib katta foyda olish imkoniyatiga ega bo‘ldilar. AQShda investorlar va neft kompaniyalarining vahimasi narxlarning yanada oshishiga olib keldi. Natijada avtomobillarga juda bog‘liq bo‘lgan jamiyat inqirozga yuz tutdi. Amerikaliklar neftni behuda sarflashni davom ettira olmasliklarini tushunib yetdilar. OPEK o‘zining mafkuraviy asoslarini Amerika kompaniyalari va davlat tashkilotlaridan, ayniqsa, Standard Oil va Texas Railroad Commission dan olgan. Ular bo‘lmaganida, OPEK bugungi shaklida mavjud bo‘lmasligi ham mumkin edi[5]. Aslini olganda, OPEKning hozirgi modeli o‘z o‘zidan emas, balki, AQSHda asos solingan tizimga mutanosib tarzda shakllangan hisoblanadi. Misol uchun, Standard oil kompaniyasi bir vaqtlar deyarli butun neft bozorini nazorat qilgan edi. U narxlarni belgilar, ishlab chiqarishni nazorat qilar va butun neft bozori uning nazorati ostidan o‘tar edi. Soddaroq qilib aytganda, butun bozor ushbu kompaniya modeli asosida faoliyat olib borar edi. OPEKning hozirgi vazifasi aynan Standard oil kompaniyasidan andoza olgan holda Yaqin Sharqda kuchli tizimga ega bo‘lgan davlatlar manfaatlarini aks ettirgan birlashma tashkil etishdan iboratdir.Vaholanki, OPEK yangi tizim ixtiro qilmagan, u allaqachon o‘ylab topilgan amerika modelini davlatlar manfaatiga mutanosib ravishda o‘zlashtirgan. Muhimi asosiy maqsad – neft bozorini birgalikda boshqarish.

Neft narxlarining oshib-tushishi asosan global talab va taklif o‘rtasidagi muvozanat bilan belgilanadi. Bozorda neft taklifi kamayganda yoki unga bo‘lgan talab ortganda narxlar ko‘tariladi, aksincha, taklif ortib ketganda yoki talab pasayganda narxlar tushadi. Bu jarayonga turli iqtisodiy, siyosiy va texnologik omillar bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Avvalo, neft narxi taklif kamaygan holatlarda oshadi. Misol uchun, Arab bahori voqealari, siyosiy beqarorlik davrida Liviya kabi davlatlarda neft qazib olish vaqtincha to‘xtab qolgan va natijada taklif kamaygan. Bundan tashqari, Eronga nisbatan qo‘llangan xalqaro sanksiyalar ham uning neft eksportini cheklab, jahon bozoridagi umumiy taklifni qisqartirgan. Binobarin, OPEK ishlab chiqqan siyosiy qarorlar ham neft taklifiga bevosita tasir qiladi. OPEK ayrim davrlarda bozorni barqarorlashtirish uchun ishlab chiqarish kvotalarini oshirgan. Yana bir misol sifatida Qo‘shma Shtatlarda slanets nefti ishlab chiqarishining keskin oshishini keltirish mumkin. Bu jarayon siyosiy qo‘llab-quvvatlash va energiya mustaqilligini ta’minlash strategiyasi natijasida yuzaga kelib, global taklifni sezilarli darajada kengaytirgan.

Avstriyaning Vena shahrida joylashgan OPEK uch organdan iborat tuzilmadan iborat bo'lib , Kotibiyat, Konferensiya va Boshqaruvchilar kengashiga bo'lingan. Bosh kotib tomonidan boshqariladigan Kotibiyat Konferensiya tomonidan tanlanadi va boshqa ikki organ tomonidan uch yillik muddat davomida ishlab chiqilgan siyosatni amalga oshiradi. Konferensiya asosiy maslahat organi bo'lib, har bir mamlakat byurokratik masalalar va umumiy siyosat bo'yicha bitta ovozga ega bo'lgan delegatlarni yuboradi. Nihoyat, Boshqaruvchilar kengashi ikki yillik muddatga tayinlangan a'zolardan iborat bo'lib, ular keyinchalik tashkilotning yillik byudjetini ishlab chiqadilar.

Aytib o‘tish joizki, OPEKning siyosati va qarorlar mexanizmi uning global neft bozoridagi ta’sirini belgilovchi eng muhim omillardan biridir. Ushbu tashkilotning asosiy

[4] Sarah Horton, The 1973 Oil crisis

[5] Justin Dargin, Best Friends Forever? The NOPEK Bill and US-OPEK Relations in the 21st Century, January 2 2022

vazifasi — a’zo davlatlar o‘rtasida neft ishlab chiqarishni muvofiqlashtirish orqali narxlarni barqaror darajada ushlab turishdir. Shu sababli qarorlar qabul qilish jarayoni murakkab va ko‘p bosqichli hisoblanadi. Masalan, 2020-yilda COVID-19 pandemiyasi sabab dunyo bo‘ylab transport va ishlab chiqarish keskin kamaydi, natijada neftga talab tushib ketdi[6]. Shu paytda OPEK va uning hamkorlari (OPEK+) neft ishlab chiqarishni keskin qisqartirishga kelishib oldi. Bu tarixdagi eng katta qisqartirishlardan biri bo‘ldi — kuniga taxminan 9,7 million barrel bo‘lib, bu qaror orqali bozorga kamroq neft chiqarildi va narxlar asta-sekin tiklana boshladi. Agar bu qaror bo‘lmaganida, neft narxi yanada keskin tushib ketishi mumkin edi.

Avvalo, kvotalar qanday belgilanadi degan masalaga to‘xtaladigan bo‘lsak, OPEK har bir a’zo davlat uchun ma’lum miqdorda neft qazib chiqarish limitini belgilaydi[7]. Bu kvotalar bir nechta omillar asosida aniqlanadi: davlatning mavjud neft zaxiralari, ishlab chiqarish quvvati, iqtisodiy ehtiyojlari va global bozor talabi. Masalan, katta zaxiraga ega davlatlar ko‘proq kvota olishga harakat qiladi, chunki ular eksportdan ko‘proq daromad olishni xohlaydi. Shu bilan birga, OPEK umumiy ishlab chiqarish hajmini kamaytirish yoki oshirish orqali jahon bozorida narxni tartibga soladi. Agar neft narxi tushib ketsa, tashkilot ishlab chiqarishni qisqartirish haqida qaror qabul qiladi, aksincha narx juda oshib ketsa, ishlab chiqarish ko‘paytiriladi.

Biroq, kvotalarni belgilash jarayoni har doim ham silliq kechmaydi. A’zo davlatlar o‘rtasida ko‘pincha kelishmovchiliklar yuzaga keladi. Buning asosiy sababi — har bir davlatning iqtisodiy manfaatlari turlicha ekanligidir. Masalan, ayrim davlatlar qisqa muddatda ko‘proq daromad olish uchun ko‘proq neft sotishni xohlaydi, boshqalari esa uzoq muddatli barqaror narxlarni afzal ko‘radi. Shu sababli ba’zi holatlarda davlatlar belgilangan kvotalarga to‘liq amal qilmasligi ham mumkin. Bu esa tashkilot ichida ishonch masalalarini keltirib chiqaradi va umumiy siyosat samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. OPEK faoliyatida ishonchli ma’lumotlar juda muhim o‘rin tutadi. Hishom al-G‘ais ta’kidlaganidek, tashkilot neft bozorini tahlil qilish va kelajakni prognoz qilishda faqat aniq va tekshirilgan statistik ma’lumotlarga tayanadi. Bu esa qabul qilinadigan qarorlarning to‘g‘ri va samarali bo‘lishini ta’minlaydi. OPEK hech qachon taxminlar yoki shaxsiy fikrlarga asoslanmaydi, balki faqat real faktlar va raqamlarga suyanadi[8].

OPEK qarorlarining yana bir muhim jihati — ularning neft bozoriga ta’sir tezligidir. Tashkilot tomonidan ishlab chiqarishni kamaytirish yoki oshirish haqidagi e’lonlar ko‘pincha darhol global bozorlarda aks etadi. Investorlar va treyderlar bu qarorlarni diqqat bilan kuzatib boradi va shunga qarab savdo strategiyalarini o‘zgartiradi. Natijada, hatto qaror kuchga kirmasdan oldin ham neft narxlari o‘zgarishi mumkin. Masalan, ishlab chiqarish qisqartirilishi haqida xabar berilsa, bozorda taklif kamayishi kutiladi va narxlar ko‘tarila boshlaydi. Aksincha, ishlab chiqarish oshirilishi e’lon qilinsa, narxlar pasayishi mumkin.

Shunday qilib, OPEK siyosati va qarorlar mexanizmi nafaqat a’zo davlatlar iqtisodiyotiga, balki butun dunyo energetika bozori va global iqtisodiy jarayonlarga bevosita

---

[6] Geoffrey Nyasimi, Yasin Kuso Ghabon, Quota Compliance in The Organization of the Petroleum Exporting Countries (OPEK) as a Repeated Prisoner's Dilemma: The Role of Trigger Strategies and Discount Factors, May 2025

[7] كيف تحسب حصص إنتاج النفط.. نقطة الخلاف داخل "أوبك+"؟

اختيار أكتوبر 2018 كمرجعية

[8] Organization of the Petroleum Exporting Countries, OPEK annual statistical bulletin, 60 th edition, Retrieved from https://www.OPEK.org/assets/assetdb/asb-2025.pdf

ta’sir ko‘rsatadi. Bu mexanizmning murakkabligi va ko‘p tomonlama manfaatlarga bog‘liqligi OPEKni xalqaro iqtisodiyotdagi eng muhim tashkilotlardan biriga aylantiradi.

XULOSA Yakun sifatida shuni aytish joizki, OPEK jahon energetika tizimida strategik ahamiyatga ega bo‘lgan tashkilot bo‘lib, uning asosiy vazifasi global neft bozorida narxlar barqarorligini ta’minlash va a’zo davlatlar manfaatlarini muvozanatlashdan iboratdir. Tashkilotning kuchi shundaki, u dunyo neft zaxiralarining katta qismini nazorat qiluvchi davlatlarni bir platformaga birlashtirib, ishlab chiqarish hajmini muvofiqlashtirish orqali taklif va talab o‘rtasidagi nisbatga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Tahliliy jihatdan qaraganda, OPEKning eng muhim instrumenti — bu kvotalar tizimidir. Kvotalar orqali har bir davlatning ishlab chiqarish ulushi belgilanadi va bu global narxlar dinamikasini boshqarishda asosiy rol o‘ynaydi. Biroq amaliyotda bu tizim har doim ham mukammal ishlamaydi, chunki a’zo davlatlar o‘z iqtisodiy manfaatlariga ko‘ra ba’zan belgilangan limitlardan chetga chiqishi mumkin. Bu esa tashkilot ichida intizom va ishonchlilik muammolarini keltirib chiqaradi.

Shu bilan birga, OPEKning qarorlari faqat iqtisodiy emas, balki geosiyosiy ahamiyatga ham ega. Masalan, ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishi qisqa muddat ichida neft narxlarining keskin ko‘tarilishi yoki tushishiga olib kelishi mumkin, bu esa inflyatsiya, transport xarajatlari va global savdo zanjirlariga bevosita ta’sir qiladi. Ayniqsa, pandemiya davrida va undan keyingi yillarda bozor tebranishlari OPEK qarorlarining qanchalik muhim ekanini yaqqol ko‘rsatdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Office of Historian, Oil Embargo 1973-1974 Retrieved from https://history.state.gov/milestones/1969-1976/oil-embargo
2. Organization of the petroleum exporting countries, 2026 Retrieved from https://www.OPEK.org/brief-history.html
3. Sarah Horton, The 1973 Oil crisis
4. Yergin, D. (1997). The prize: The epic quest for oil, money and power. Pocket Books.
5. Justin Dargin, Best Friends Forever? The OPEK Bill and US-OPEK Relations in the 21st Century, January 2 2022
6. Geoffrey Nyasimi, Yasin Kuso Ghabon, Quota Compliance in The Organization of the Petroleum Exporting Countries (OPEK) as a Repeated Prisoner's Dilemma: The Role of Trigger Strategies and Discount Factors, May 2025
7. Organization of the Petroleum Exporting Countries, OPEK annual statistical bulletin, 60th edition. Retrieved from https://www.OPEK.org/assets/assetdb/asb-2025.pdf